

บทความ

วิชาการ

05

โพธิวงษะ: การสำรวจเอกสารต้นฉบับตัวเขียน ในหอสมุดแห่งชาติ

Bodhivaṃsa: Survey of manuscripts in the National Library

พสิษฐ์ วรรณทอง

Phasit Wanthong

นักวิชาการอิสระ

Independent Scholar, suthatwanthong@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความเรื่องนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อสำรวจและตรวจสอบต้นฉบับตัวเขียนเรื่อง โปธิวิงสะที่จัดเก็บรักษาและให้บริการ ณ สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร โดยการสำรวจต้นฉบับตัวเขียนเรื่องนี้พบว่า ในสำนักหอสมุดแห่งชาติ มีต้นฉบับตัวเขียนทั้งหมด 9 ฉบับและมีการจัดเก็บรักษาไว้ 2 แห่ง คือ หอพระมณฑิยธรรม ในพระบรมมหาราชวัง และกลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก

จากการตรวจสอบต้นฉบับตัวเขียนในเบื้องต้นพบว่า ต้นฉบับตัวเขียนทั้งหมดสามารถจำแนกได้เป็น 4 ประเด็น มีดังนี้ 1) ต้นฉบับตัวเขียนที่เป็นฉบับหลวงและฉบับราษฎร์ 2) ต้นฉบับตัวเขียนจารชื่อเรื่องแตกต่างจากต้นฉบับตัวเขียนของลังกา 3) ต้นฉบับตัวเขียนพบสูงสุดเพียง 3 ผูก และ 4) ต้นฉบับตัวเขียนมีเนื้อหาไม่สมบูรณ์เมื่อเปรียบเทียบกับฉบับตรวจชำระของสมาคมบาลีปกรณ์

คำสำคัญ: วรรณกรรมบาลี, ต้นฉบับตัวเขียน, โปธิวิงสะ, สำนักหอสมุดแห่งชาติ

Abstract

The purpose of this article is to survey and consider the Bodhivaṃsa manuscripts in the National Library. It was found that there were a total of nine manuscripts in Ho Phra Monthien Tham (the Supplementary Library) and the National Library.

The results of this study found that for 4 points in manuscripts: 1) manuscripts that are the Royal Palm Leaf Manuscripts (Folios) and Non-Royal Leaf Manuscripts (Folios). 2) Manuscripts in the National Library wrote the name of the Palm Leaf Manuscripts (Folios), which is different from Lankan manuscripts. 3) Manuscripts were found in the National Library for only 3 Folios (phuk), and 4) Manuscripts have incomplete contents when compared with the Pali Text Society.

Keywords: Pali Literature, Manuscripts, Bodhivaṃsa, National library

บทนำ

“โพธิวิส” หรือ “โพธิวงศ์”¹ เป็นวรรณกรรมบาลีประเภทตำนานที่มุ่งกล่าวถึงความ เป็นมาของต้นพระศรีมหาโพธิ์ที่ได้รับการอัญเชิญจากประเทศอินเดียมาประดิษฐานในเมืองอนุราธปุระ ประเทศศรีลังกา วรรณกรรมบาลีเรื่องนี้ได้รับความสนใจจากนักวิชาการหลายท่าน ได้แก่ 1. S. Arthur Strong ได้ทำการตรวจชำระคัมภีร์และปริวรรตถ่ายถอดเป็นอักษรโรมัน พิมพ์เผยแพร่โดยสมาคมบาลีปกรณ์ (Pali Text Society) ในปี พ.ศ. 2434 (ค.ศ. 1891) 2. Shimizu Yohei ได้แปลวรรณกรรมบาลีเรื่องนี้เป็นภาษาญี่ปุ่น พิมพ์เผยแพร่ในวารสาร Buddhist Studies ในปี พ.ศ. 2555 (ค.ศ. 2012) 3. Junko Matsumura ได้เขียนบทความเรื่อง “The Sumedhakatha in the Mahabodhivamsa: An Introductory Study of the Pali Chronicle Literature in Medieval Sri Lanka” พิมพ์เผยแพร่ในวารสาร INDIAN AND BUDDHIST STUDIES (INDOGAKU BUKKYOGAKU KENKYU) ในปี พ.ศ. 2549 (ค.ศ. 2006) และ 4. พลสิษฐ์ วรรณทอง (2565) ได้ปริวรรตวรรณกรรมบาลีเรื่องนี้จากหนังสือฉบับตรวจชำระของสมาคมบาลีปกรณ์ (Pali Text Society) ที่ตรวจชำระโดย S. Arthur Strong เป็นอักษรไทยและแปลเป็นภาษาไทย แล้วจึงศึกษาเนื้อหาทั้งหมดในด้านสารัตถะและลักษณะวรรณศิลป์ แต่ที่ในปัจจุบันยังไม่มีการศึกษาในเชิงสำรวจวรรณกรรมบาลีเรื่องนี้ในประเทศไทย ดังนั้นบทความฉบับนี้จึงเป็นการศึกษาเชิง

¹ คำว่า “โพธิวิส” นี้ เป็นการเขียนในรูปของภาษาบาลี ส่วนคำว่า “โพธิวงศ์” เป็นการเขียนในรูปของภาษาไทย ต่อไปนี้ผู้เขียนจะใช้ในรูปของภาษาไทยตลอดทั้งบทความ.

สำรวจคัมภีร์โพธิวัังสะในประเทศไทย โดยกำหนดขอบเขตการสำรวจเฉพาะหอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร

ข้อมูลเบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณกรรมบาลีเรื่องโพธิวัังสะ

วรรณกรรมบาลีเรื่องนี้ไม่ปรากฏชื่อผู้ประพันธ์ในเนื้อเรื่อง แต่นักวิชาการสันนิษฐานจากวรรณกรรมบาลีที่แต่งขึ้นในสมัยหลังว่า ผู้ประพันธ์เรื่องนี้คือ “พระอุปติสสเถระ” และกำหนดระยะเวลาการประพันธ์คัมภีร์ไว้ในช่วงตอนปลายของพุทธศตวรรษที่ 15 ส่วนเนื้อหาในโพธิวัังสะนั้น แบ่งออกเป็น 12 ตอน กล่าวคือ อภิสังขโพธิกถา อานันทโพธิกถา ทสพลปรินิพพานกถา ปฐมสังคีตีกถา ทุตติยสังคีตีกถา ตติยสังคีตีกถา ลังการวตรณกถา นครูปเวสนกถา มหาวิหารกถาปฏิคคณกถา เจตติยศิริวิหารปฏิคคณกถา ธาตวาคมณกถา และทุมินทาคมณกถา โดยเนื้อหาทั้งหมดนั้นเริ่มเล่าเรื่องตั้งแต่สุเมธดาบสได้รับพุทธพยากรณ์จากสำนักพระพุทธเจ้าที่ปังกรและพระพุทธเจ้าพระองค์อื่น ๆ อีก 24 พระองค์จนถึงการจุติเป็นพระโพธิสัตว์บนสวรรค์ชั้นดุสิต จากนั้นกล่าวถึงพระโพธิสัตว์เสด็จลงมาจุติเป็นเจ้าชายสิทธัตถะ การตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า การปลุกค้นโพธิ์ของพระอานนท์ การเล่าเรื่องกาลกิลชาดของพระพุทธเจ้า และการเสด็จปรินิพพานของพระโคตมพุทธเจ้า ถัดมาจึงเล่าเรื่องการสังคายนาพระธรรมวินัย 3 ครั้งในอินเดียการประดิษฐานพุทธศาสนาในลังกาของพระมหินทเถระ สุดท้ายจึงกล่าวถึงเรื่องราวหน่อพระศรีมหาโพธิ์ที่ได้รับการอัญเชิญมาจากอินเดีย ซึ่งเนื้อหาโดยส่วนใหญ่มีที่มาจากคัมภีร์มหาวงศ์ คัมภีร์ชาติกัฏฐกถา และคัมภีร์สมันตปาสาทิกาเป็นหลัก

ความแพร่หลายของต้นฉบับตัวเขียน

เมื่อพุทธศาสนาเถรวาทแบบลังกาวงศ์แผ่อิทธิพลมายังดินแดนในบริเวณเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะสาธารณรัฐแห่งสหภาพเมียนมาและประเทศไทยทำให้วรรณกรรมบาลีเรื่องนี้กลายเป็นที่รับรู้และแพร่หลายในอาณาบริเวณแห่งนี้ด้วย จากการสำรวจข้อมูล ผู้เขียนพบร่องรอยหลักฐานชื่อคัมภีร์ในสาธารณรัฐแห่งสหภาพเมียนมาซึ่งปรากฏในศิลาจารึกที่ค้นพบในเมืองพุกาม (Pagan) ระบุปี พ.ศ. 1985 (ค.ศ. 1442)

(Bode, 1909: 101, 105) และวรรณกรรมพุทธศาสนาเถรวาทที่ประพันธ์ขึ้นในสาธารณรัฐแห่งสหภาพเมียนมากล่าวคือ คัมภีร์ศาสนวงศ์ที่ประพันธ์โดยพระปัญญาสามีเถระ และคัมภีร์จุกันถวงศ์ที่ประพันธ์โดยพระนันท์ปัญญาจารย์ โดยคัมภีร์ทั้งสองนั้นได้อ้างถึงชื่อคัมภีร์เรื่องนี้อยู่ด้วย (กรมศิลปากร, 2506: 39, 50; พระนันท์ปัญญาจารย์ 2546: 10, 73) แม้ในปัจจุบันต้นฉบับตัวเขียนเรื่องนี้ได้รับการรวบรวมอยู่ในบัญชีรายชื่อร่วมกับคัมภีร์ภาษาบาลีอื่น ๆ ในหนังสือ A Descriptive Catalogue of Burmese Manuscripts in the Fragile Palm Leaves Collection Volume 2 ลำดับที่ 4170 (Peter Nyunt, 2015: 552)

ส่วนในประเทศไทยนั้น วรรณกรรมบาลีเรื่องนี้นั้นสันนิษฐานว่า มีการแพร่หลายมาก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 จากร่องรอยหลักฐานที่ปรากฏอยู่ในบานแพนทอนปลายของคัมภีร์เตฎมิกถาหรือไตรภูมิพระร่วง ซึ่งเป็นพระราชนิพนธ์ในพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไท) (กรมศิลปากร, 2555: 204) สืบเนื่องถึงสมัยอยุธยาตอนปลายมีปรากฏหลักฐานชื่อเรื่องในคัมภีร์ตำราไตรปิฎกอันเป็นบัญชีรายชื่อพระไตรปิฎกในสมัยอยุธยาตอนปลาย (ศานติ ภัคดีคำ, 2560: 6) จวบจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น วรรณกรรมบาลีเรื่องนี้ได้รับการจัดเก็บรักษาและรวบรวมอยู่ในหนังสือบัญชีรายชื่อคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาขึ้นซึ่งพิมพ์ออกมา 2 ครั้งต่างวาระกัน ได้แก่ (1) หนังสือ*บายูชีเรื่องหนังสือในหอพระสมุดวชิรญาณ ภาคที่ 1 แพนทอนปาฬี พิมพ์เผยแพร่ในปี พ.ศ. 2459* เนื่องในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ โดยบัญชีรายชื่อดังกล่าวแสดงรายละเอียดไว้ว่า “โพธิวิสัย 3 ผู้ก พระพุทธที่ตตอาจารย์แต่ง ณ เกาะลังกา” (กรรมการหอพระสมุด, 2459: 22) และ (2) หนังสือ*บายูชีคัมภีร์ภาษาบาลี แลภาษาสันสกฤต อันมีฉบับในหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร เมื่อปีวอก พ.ศ. 2463* พิมพ์เผยแพร่ในปี พ.ศ. 2464 เนื่องในงานเฉลิมพระชันษาชาวยิต สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สมเด็จพระมหาสมณะ เมื่อปีระกา พ.ศ. 2464 โดยบัญชีรายชื่อดังกล่าวแสดงรายละเอียดไว้ว่า “โพธิวิสัย ว่าด้วยเรื่องประดิษฐานพระศรีมหาโพธิ์ แลอาณานิสงส์การบูชาพระศรีมหาโพธิ์ 3 ผู้ก” (กรรมการหอพระสมุด, 2464: 40) ภายหลังหอสมุดแห่งชาติได้จัดพิมพ์หนังสือบัญชีรายชื่อขึ้นใหม่ในชื่อว่า *ชื่อเรื่องและชื่อแบบฉบับ*

หนังสือตัวเขียนทางพระพุทธศาสนา โดยแสดงรายละเอียดไว้ในหมวดตำนาน-ประวัติ
ลำดับที่ 33 (สวาท เหล่าอูด, 2549: 43)

การสำรวจต้นฉบับตัวเขียนในหอสมุดแห่งชาติ

จากการสำรวจข้อมูลในสำนักหอสมุดแห่งชาติ ผู้เขียนพบต้นฉบับตัวเขียนโพธิ์วังสะ
ในบัตรรายการ² รวมทั้งสิ้น 9 ฉบับ โดยจัดเก็บรักษาไว้ 2 แห่ง คือ หอพระมณฑิยธรรม
ในพระบรมมหาราชวัง และหอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร มีดังนี้

² บัตรรายการคัมภีร์ใบลานเป็นบัตรที่มีรูปแบบเฉพาะจัดทำเมื่อลงทะเบียนแล้ว เพื่อเก็บรายละเอียดต่าง ๆ
ของคัมภีร์ใบลาน มีขนาดมาตรฐาน 3x5 นิ้ว บันทึกข้อมูลเกี่ยวกับคัมภีร์ใบลาน ได้แก่ ตู้ ชั้น ชื่อ แบบฉบับ
ชื่อเรื่อง ชื่อผู้แต่ง (หากมี) จำนวนผูก อักษร ภาษา จำนวนบรรทัด ข้อมูลผู้สร้าง ไม่ประทับ และหมายเหตุ
(สำนักหอสมุดแห่งชาติ, 2552: 45).

1. หอพระมณเฑียรธรรม ในพระบรมมหาราชวัง

ตารางที่ 1 รายการต้นฉบับตัวเขียนโพธิวงสะที่จัดเก็บรักษาในหอพระมณเฑียรธรรม ในพระบรมมหาราชวัง มีดังต่อไปนี้

ลำดับที่	หมายเลข	รายละเอียดบนบัตรรายการ
1	846/1-3	พระโพธิวิส (สีห) ฉบับทองใหญ่ รัชกาลที่ 1 มีจำนวน 3 ผูก อักษรขอม ภาษาบาลี เส้นจาร หน้าละ 5 บรรทัด ทรงสร้างโดยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ไม่ปรากฏปีที่สร้าง ไม่ประทับประดับเกล็ดหอย มีตราประจำรัชกาล
2	847/1-3	พระโพธิวิส (สีห) ฉบับทองใหญ่ รัชกาลที่ 1 มีจำนวน 3 ผูก อักษรขอม ภาษาบาลี เส้นจาร หน้าละ 5 บรรทัด ทรงสร้างโดยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ไม่ปรากฏปีที่สร้าง ไม่ประทับประดับเกล็ดหอย ปกหน้าและปกหลังไม่มี รวมอยู่กับเลขที่ 846
3	848/1-3	โพธิวงสะ ฉบับทองใหญ่ รัชกาลที่ 1 มีจำนวน 3 ผูก อักษรขอม ภาษาบาลี เส้นจาร หน้าละ 5 บรรทัด ทรงสร้างโดยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ไม่ปรากฏปีที่สร้าง ไม่ประทับประดับเกล็ดหอย ปกหน้าและปกหลังไม่มี รวมอยู่กับเลขที่ 846

2. กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร

ตารางที่ 2 รายการต้นฉบับตัวเขียนโพธิวงสะที่จัดเก็บรักษาในกลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร มีดังต่อไปนี้

ลำดับที่	หมายเลข	รายละเอียดบนบัตรรายการ
1	2338/ข/ 1-3	พระโพธิ์วิส ฉบับรดน้ำแดง รัชกาลที่ 2 มีจำนวน 3 ผูก อักษรขอม ภาษาบาลี เส้นจาร หน้าละ 5 บรรทัด ทรงสร้างโดยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ไม่ปรากฏปีที่สร้าง ไม่ประกบปลายทองใน มีตราประจำรัชกาล รวมอยู่กับเลขที่ 2388/ก ขุททกปาฐกวณณา
2	2596/ข/ 1-3: 1ก- 3ก	พระโพธิ์วิส ฉบับรดน้ำดำเอก รัชกาลที่ 3 มีจำนวน 6 ผูก ³ อักษรขอม ภาษาบาลี เส้นจาร หน้าละ 5 บรรทัด ทรงสร้างโดยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ปรากฏปีที่สร้าง ไม่ประกบธรรมดา หอ 1 มีผูก 1-3 : 1ก-3ก. รวมอยู่กับเลขที่ 2596/ก มหาสทนมมาธิปติ
3	10927/ ค/1-3	พระโพธิ์วิส ฉบับทองน้อย รัชกาลที่ 3 มีจำนวน 3 ผูก อักษรขอม ภาษาบาลี เส้นจาร หน้าละ 5 บรรทัด ทรงสร้างโดยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ปรากฏปีที่สร้าง ไม่ประกบธรรมดา มีฉลากทองเหลืองบอกชื่อคัมภีร์ 1 อัน รวมอยู่กับเลขที่ 10927/กสารีภวินิจฉย
4	7312/ข/ 1-3	พระโพธิ์วิส ฉบับล่องชาด มีจำนวน 3 ผูก อักษรขอม ภาษาบาลี เส้นจาร หน้าละ 5 บรรทัด สร้างโดยพระยาศรีสหเทพ (เพ็ง) ไม่ปรากฏปีที่สร้าง ไม่ประกบทาสาดเขียนลายทอง รวมอยู่กับเลขที่ 7312/ก. ทีปวิส

³ ผู้เขียนพบจริงเพียงแค่ 3 ผูกเท่านั้น

ลำดับที่	หมายเลข	รายละเอียดบนบัตรรายการ
5	7496/ก/ 1-3	พระโพธิวิสุต ฉบับล่องชาด มีจำนวน 3 ผูก อักษรขอม ภาษาบาลี เส้นจาร หน้าละ 5 บรรทัด ไม่ปรากฏผู้สร้าง และปีที่สร้าง ไม่ตรงกับธรรมดา
6	11491/ ค/1	พระโพธิวิสุต ฉบับล่องชาด มีจำนวน 1 ผูก อักษรขอม ภาษาบาลี เส้นจาร หน้าละ 5 บรรทัด ไม่ปรากฏผู้สร้าง และปีที่สร้าง ไม่ตรงกับธรรมดา รวมอยู่กับเลขที่ 11491/ก สารสงคห

ผลการตรวจสอบต้นฉบับตัวเขียน

จากการสำรวจต้นฉบับตัวเขียนในบัตรรายการและการขออนุญาตเข้าตรวจสอบต้นฉบับตัวเขียน ผลการสำรวจพบว่า ต้นฉบับตัวเขียนทั้งหมดสามารถจำแนกได้เป็น 4 ประเด็นหลัก มีดังต่อไปนี้

1) ต้นฉบับตัวเขียนฉบับหลวงและฉบับราษฎร์

ต้นฉบับตัวเขียนโพธิวิงสะที่สำรวจพบในสำนักหอสมุดแห่งชาติจำแนกได้เป็น 2 ประเภท คือ ฉบับหลวง⁴ และฉบับราษฎร์⁵ โดยฉบับหลวงนั้น มีจำนวน 3 ฉบับ และฉบับราษฎร์นั้น มีจำนวน 3 ฉบับ รวมเป็น 6 ฉบับ จากทั้งสองประเภทนั้น พบว่า ฉบับหลวงมีการตกแต่งใบลานด้วยลวดลายอย่างประณีต ซึ่งมีรายละเอียดน่าสนใจกว่า ฉบับราษฎร์ที่เป็นใบลานที่ไม่ได้ตกแต่งด้วยลวดลาย ซึ่งพบเห็นได้ทั่วไป ผู้เขียนจะอภิปรายเพียงฉบับหลวง ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

⁴ ฉบับหลวงเป็นคัมภีร์ใบลานที่สร้างขึ้นโดยพระบรมราชโองการของพระมหากษัตริย์ มีความถูกต้องแม่นยำค่อนข้างสูง เนื่องจากมีการตรวจทานหลายครั้ง (สำนักหอสมุดแห่งชาติ, 2552: 26-27).

⁵ ฉบับราษฎร์เป็นคัมภีร์ใบลานที่พระสงฆ์สามเณรหรือราษฎรทั่วไปสร้างขึ้น (สำนักหอสมุดแห่งชาติ, 2552: 28).

1.1 ฉบับรตน้าแดง หมายเลข 2338/ข/1-3

1.1.1 ปกหน้าและปกหลัง

ฉบับรตน้าแดง ทรงสร้างโดยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พบจำนวน 3 ผูก มีปกหน้าทุกฉบับ ส่วนกึ่งกลางของปกหน้ามีข้อความเขียนด้วยอักษรขอมยอเส้นซุกรักดำบนพื้นทองที่บอกชื่อเรื่องว่า “พระโพธิวงส” ตามด้วยคำว่า “ผูก” เลขกำกับผูกว่า “ผูก ๑”, “ผูก ๒”, “ผูก ๓” และตามด้วยคำว่า “สีห”⁶ ตลอดทุกผูก ส่วนปกหลังของฉบับรตน้าแดงตลอดทุกผูกเขียนลวดลายอย่างวิจิตรงดงามด้วยลายรตน้าบนพื้นรักแดงเป็นลายก้านขดออกเถาเพนนมครึ่งตัว เทพรำครึ่งตัว เคล้าภาพครุฑยุดนาคอยู่ภายในรูปพุ่มข้าวบิณฑ์ อันเป็นรูปสัญลักษณ์ประจำรัชกาลที่ 2 ที่กรอบเขียนลายประจำยามปีกนกแบบประดิษฐ์อย่างใหม่ (กรมศิลปากร, 2527: 34) นับได้ว่าลวดลายที่สวยงามบนพื้นรักแดงเป็นลักษณะเฉพาะและเป็นที่มาของการเรียกชื่อต้นฉบับตัวเขียนฉบับนี้ว่า ฉบับรตน้าแดง

ภาพที่ 1 ปกหน้าและปกหลัง

1.1.2 ไบรองปก

ไบรองปกอยู่ถัดมาจากปกหน้า คาดว่ามีไว้เพื่อป้องกันปกหน้าชำรุดหรือสูญหาย มีข้อความเช่นเดียวกับปกหน้าแต่เป็นเส้นจารบอกชื่อเรื่องว่า “พระโพธิวงส” ตามด้วย

⁶ คำว่า “สีห” เป็นคำในภาษาบาลีหมายถึง ชาวสิงหลหรือเกาะลังกา (ประเทศศรีลังกา) คำนี้เป็นคำที่ช่วยยืนยันได้ว่าวรรณกรรมบาลีเรื่องนี้เป็นเรื่องที่แต่งขึ้นในประเทศศรีลังกา

คำว่า “ผูก” เลขกำกับผูกว่า “ผูก ๑”, “ผูก ๒”, “ผูก ๓” และตามด้วยคำว่า “สีห” ตลอดทุกผูก นอกจากนี้ ยังพบลักษณะพิเศษของฉบับรดน้ำแดงกล่าวคือ ด้านซ้ายและด้านขวาของใบรองปกตลอดทุกผูกมียตราประจำรัชกาลที่ ๒ โดยลักษณะของตราเป็นรูปครุฑยุดนาคอยู่ตรงกลางภายในรูปวงรี มีฉัตร ๕ ชั้นขนานบอยู่ ๒ ข้าง และมีลายชอกนกเปลวประกอบในพื้นที่ว่าง (กรมศิลปากร, ๒๕๒๗: ๔๓)

ภาพที่ ๒ ตราประจำรัชกาลที่ ๒ บนใบรองปก

1.2 ฉบับรดน้ำดำเอก หมายเลข 2596/ช/1-3: 1ก-3ก

1.2.1 ปกหน้าและปกหลัง

ฉบับรดน้ำดำเอก ทรงสร้างโดยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีจำนวน 3 ผูก มีปกหน้าตลอดทุกผูก ส่วนกึ่งกลางของปกหน้ามีข้อความเขียนด้วยอักษรขอมย่อเส้นขุบรักดำบนพื้นทองที่บภายในกรอบบอกชื่อเรื่องว่า “พระโพธิวงส์สีห” ตามด้วยคำว่า “ผูก” และเลขลำดับผูกว่า “ผูก ๑”, “ผูก ๒”, “ผูก ๓” จนตลอดทุกผูก ส่วนปกหลังของฉบับรดน้ำดำเอกตลอดทุกผูกเขียนเป็นลวดลายรดน้ำบนพื้นรักดำ มีลักษณะเป็นลายก้านขดกนกเปลวออกเถาช่อเปลวหางโต (กรมศิลปากร, ๒๕๒๗: ๓๕) นับได้ว่าลวดลายรดน้ำบนพื้นรักดำเป็นลักษณะเฉพาะของฉบับรดน้ำดำเอก

ภาพที่ ๓ ปกหน้าและปกหลัง

1.2.2 ใบรองปก

ใบรองปกของฉบับรดน้ำคำเอก มีข้อความเช่นเดียวกับปกหน้า แต่มีลักษณะเป็นเส้นจารบอกชื่อเรื่องว่า “พระโพธิวงส์” ตามด้วยคำว่า “ผูก” เลขลำดับผูกว่า “ผูก ๑”, “ผูก ๒”, “ผูก ๓” ตลอดทุกผูก นอกจากนี้ ยังปรากฏข้อความเขียนด้วยหมึกสีน้ำเงินบนใบรองปกว่า “๔ เปนผูกที่ ๔ ต่อจากคัมภีร์ก่อนโน้น”

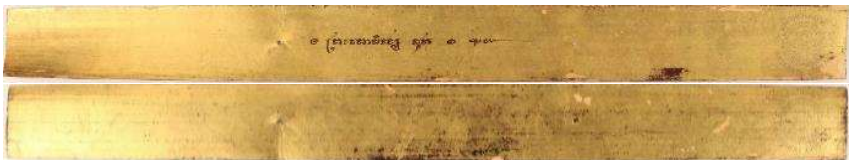

ภาพที่ 4 ใบรองปก

1.3 ฉบับทองน้อย หมายเลข 10927/ค/1-3

1.3.1 ปกหน้าและปกหลัง

ฉบับทองน้อย ทรงสร้างโดยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีจำนวน 3 ผูก มีปกหน้าครบทุกผูก ส่วนกึ่งกลางของปกหน้ามีข้อความเขียนด้วยอักษรขอมย่อเส้นขูบหมึกสีดำบอกชื่อเรื่องว่า “พระโพธิวงส์” ตามด้วยคำว่า “ผูก” และเลขลำดับผูกว่า “ผูก ๑”, “ผูก ๒”, “ผูก ๓” ตลอดทุกผูก ฉบับทองน้อยเรื่องโพธิวงส์นี้ มีปกหลังครบทุกผูก ปกหลังในแต่ละผูกปิดทองทึบตลอด (กรมศิลปากร, 2527: 39) นับได้ว่าเป็นลักษณะเฉพาะของฉบับทองน้อย

ภาพที่ 5 ปกหลัง

1.3.2 ไบรองปก

ไบรองปกของฉบับทองน้อย มีข้อความเช่นเดียวกันกับปกหน้า แต่เป็นเส้นจารบอกชื่อเรื่องว่า “พระโพธิวงส์” ตามด้วยคำว่า “ผูก” เลขลำดับผูกว่า “ผูก ๑”, “ผูก ๒”, “ผูก ๓” นอกจากนี้ ยังปรากฏข้อความเขียนด้วยหมึกสีดำเป็นอักษรสิงหลบนมุมซ้ายบนของไบรองปก

ภาพที่ 6 ไบรองปก

จากการอภิปรายใบลานฉบับหลวงดังกล่าว เห็นได้ว่า ใบลานฉบับหลวงมีรูปแบบการจัดสร้างอย่างสวยงามประณีต ซึ่งวาดเขียนประดับตกแต่งด้วยลวดลายและปิดทอง นอกจากนี้ ลวดลายดังกล่าวยังมีรูปแบบแตกต่างกันและเป็นเอกลักษณ์เฉพาะในแต่ละรัชกาลด้วย เช่น ลายรดน้ำแดงและรูปสัญลักษณ์ประจำรัชกาลที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะของรัชกาลที่ 2 ซึ่งไม่ปรากฏในรัชกาลอื่น ความประณีตงดงามของใบลานฉบับหลวงนั้นยังสะท้อนให้เห็นถึงพระราชศรัทธาของพระมหากษัตริย์ไทย ผู้ทรงเป็นเอกอัครศาสนูปถัมภกพระพุทธศาสนาอย่างยิ่งยวด

2) ต้นฉบับตัวเขียนจารชื่อเรื่องแตกต่างจากต้นฉบับตัวเขียนของลังกา

สำหรับประเด็นนี้ ผู้เขียนพบว่า ชื่อเรื่องบนปกใบลานของทุกฉบับมีชื่อเรื่องแตกต่างจากต้นฉบับตัวเขียนของลังกา ต้นฉบับตัวเขียนในสำนักหอสมุดแห่งชาติเขียนบนปกใบลานว่า “พระโพธิวงส์” หรือ “พระโพธิวงส์” ส่วนต้นฉบับตัวเขียนของลังกาเขียนว่า “มหาโพธิวงส์”⁷ ซึ่งความแตกต่างกันของชื่อเรื่องดังกล่าวเกิดจากการตัดคำว่า “มหา-” ออกไป อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาของพลิชฐ์ วรรณทอง (2565) ได้แสดง

⁷ ดูต้นฉบับตัวเขียนใบลานอักษรสิงหลได้ที่ <https://prism.lib.asu.edu/items/66760>.

ความเห็นไว้ว่า ชื่อเรื่องที่ถูกต้องตามเจตนารมณ์ของผู้รจนาคควรจะมิชื่อว่า “มหาโพธิ-
วังสะ” ตามแบบต้นฉบับตัวเขียนของลังกา เนื่องจากปรากฏชื่อเรื่องในบทนิคมณฑล
ดังนั้นชื่อเรื่องที่ถูกต้องควรจะมิชื่อว่า “มหาโพธิวังสะ”

นอกจากนี้ ชื่อเรื่องแบบเดียวกันในประเทศไทยยังปรากฏในต้นฉบับตัวเขียน
ของประเทศพม่าด้วย มีความเป็นไปได้หรือไม่ว่า ต้นฉบับตัวเขียนในประเทศไทยอาจรับ
เอาต้นฉบับตัวเขียนมาจากประเทศพม่า

ภาพที่ 7 อักษรขอมยอบบนพื้นทองที่ระบุชื่อเรื่องว่า “พระโพธิวังสะ ผูก ๑ สี่ห”

3) ต้นฉบับตัวเขียนพบสูงสุด 3 ผูก

สำหรับประเด็นนี้ ผู้เขียนพบต้นฉบับตัวเขียนในสำนักหอสมุดแห่งชาติ ซึ่งมีความยาวเรื่องจบที่จำนวน 3 ผูกตามข้อมูลที่ระบุไว้ในหนังสือบัญชีรายชื่อคัมภีร์ภาษาบาลี หากแต่ว่าข้อมูลในบัตรรายการหมายเลข 2596/ช/1-3: 1ก-3ก ได้ระบุจำนวนผูกไว้มากถึง 6 ผูก ซึ่งเป็นข้อมูลที่น่าสนใจว่าต้นฉบับตัวเขียนเรื่องนี้มีเนื้อเรื่องจบที่จำนวน 3 ผูกหรือไม่

อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนเลือกต้นฉบับตัวเขียนฉบับหลวงจำนวน 3 ฉบับมาเปรียบเทียบเนื้อหาในส่วนบรรทัดแรกของผูกที่ 1 และบรรทัดสุดท้ายของผูกที่ 3 เพื่อให้เห็นความแตกต่างด้านเนื้อหาในเบื้องต้น ซึ่งอาจนำไปสู่ข้อสรุปเกี่ยวกับจำนวนผูกของเรื่องนี้ได้มีดังต่อไปนี้

ตารางที่ 3 เปรียบเทียบเนื้อหาโบราณฉบับหลวง จำนวน 3 ฉบับ มีดังนี้

ฉบับ	บรรทัดแรกของผูกที่ 1	บรรทัดสุดท้ายของผูกที่ 3
ฉบับรดน้ำแดง	ลงการเหมชาลปฏิจฉนน กตวา อุเปนติฯ ราชา ตมนิสีทาเปตวาว สตรตรนมายย นิสเสณียา อารุยห อากาศมนนินนจิตโต โหติฯ ตสส สห จิตตูปปาเทเนว	สตรตชฌมานนคานีติ วิตถกวิจารปีติ สุขเอกคคตาโสมนสสุเปกขชาฯ ยโต ภโต จาติ กุสลโต จ อกุสลโต จ ปาทสมตตงคานีติ สมมาทิมุฐฐิ อาทโย
ฉบับรดน้ำดำเอก	ลงการเหมชาลปฏิจฉนน กตวา อุเปนติฯ ราชา ตมนิสีทาเปตวาว สตรตรนมายย นิสเสณียา อารุยห อากาศมนนินนจิตโต โหติฯ ตสส สห จิตตูปปาเท	เทเสตวา ปาณินอ สมโพจย ภวพณธนาฯ โพธิวิโส นิฐฐิตาฯ
ฉบับทองน้อย	ยสส มุเล นิสินโน ว สพพาริวิชัย อกา ปตโต ส	อดสส ปริชชา อธิปปาย ญตวา ต หตถิรตน โสวณณทุชโสวณณ

จากการเปรียบเทียบเนื้อหาดังกล่าว ผู้เขียนพบว่า ต้นฉบับตัวเขียนโบราณฉบับหลวงทั้งสามฉบับ มีเนื้อหาแตกต่างกันในส่วนบรรทัดแรกของผูกที่ 1 และบรรทัดสุดท้ายของผูกที่ 3 ซึ่งแสดงให้เห็นว่าต้นฉบับตัวเขียนทั้งหมดไม่ได้มีเนื้อหาความยาวเรื่องจบที่จำนวน 3 ผูกตามที่ปรากฏในบัญชีรายชื่อ เพราะหากมีความยาวเรื่องจบที่จำนวน 3 ผูกจริงก็ควรที่จะมีเนื้อหาตรงกันในทุกฉบับ ดังนั้น จึงเป็นข้อมูลใหม่ของต้นฉบับตัวเขียนเรื่องนี้ที่มีความยาวเรื่องมากกว่าจำนวน 3 ผูกซึ่งอาจมีความเป็นไปได้ว่าความยาวเรื่องของต้นฉบับตัวเขียนนี้อาจมีจำนวน 6 ผูกตามที่ปรากฏในบัตรรายการหมายเลข 2596/ช/1-3: 1ก-3ก สอดคล้องกับร่องรอยการแก้ไขข้อความด้วยหมึกสีน้ำเงินที่ปรากฏบนใบรองปกของฉบับรดน้ำดำเอก ซึ่งเขียนเลขหกไทยทับเลขสามไทย มีข้อความระบุว่า “เป็นผูกที่ ๖” (ภาพที่ 8) แต่ทว่าปกลานกลับระบุว่า เป็นผูกที่ 1 นอกจากนี้ ยังมี

ร่องรอยหลักฐานที่ระบุชัดเจนว่า ต้นฉบับตัวเขียนควรมีจำนวนผูกมากกว่า 3 ผูกขึ้นไป กล่าวคือ ภาพเขียนพระไตรปิฎกในจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถวัดทองนพคุณ ซึ่งได้ระบุชื่อคัมภีร์ว่า “โพธิวงศาที 5 ผูก กับ 18 ลาน” (ศานติ ภัคดีคำ, 2564: 116) แม้ว่าภาพเขียนจิตรกรรมดังกล่าวจะระบุความยาวผูกเอาไว้ถึง 5 ผูกกับอีก 18 ลาน แต่ก็ยังไม่มีการสำรวจพบต้นฉบับตัวเขียนที่มีความยาวถึง 6 ผูกตามที่อ้างบนบัตรรายการ และบนภาพเขียนจิตรกรรม

ภาพที่ 8 หมึกสีน้ำเงินระบุข้อความบนใบรองปกว่า “เป็นผูกที่ ๖”

4) ต้นฉบับตัวเขียนมีเนื้อหาไม่สมบูรณ์เมื่อเปรียบเทียบกับฉบับตรวจชำระของสมาคมบาลีปกรณ์

ฉบับตรวจชำระเป็นหนังสือฉบับพิมพ์อักษรโรมันของสมาคมบาลีปกรณ์ (Pali Text Society) ได้รับการตรวจชำระโดย S. Arthur Strong โดยฉบับตรวจชำระดังกล่าวได้นำเอาต้นฉบับตัวเขียนจากหลายแห่งมาศึกษา ได้แก่ ฉบับพิมพ์อักษรสิงหลของสมาคมบาลีปกรณ์ (Pali Text Society) ต้นฉบับตัวเขียนใบลานอักษรสิงหลของสมาคมบาลีปกรณ์ (Pali Text Society) ต้นฉบับตัวเขียนใบลานอักษรพม่าของหอสมุดมณฑลเย้ (Royal Library of Mandalay) และต้นฉบับตัวเขียนใบลานอักษรสิงหลของหอสมุดบริติชมิวเซียม (British Museum) แต่ว่าฉบับตรวจชำระดังกล่าวไม่พบการนำต้นฉบับตัวเขียนจากประเทศไทยนำมาศึกษาร่วมด้วย ฉะนั้นการนำต้นฉบับตัวเขียนในประเทศไทยมาตรวจสอบคู่กับฉบับตรวจชำระของสมาคมบาลีปกรณ์ (Pali Text Society) สามารถทำให้ทราบถึงความสมบูรณ์ของเนื้อหาในต้นฉบับตัวเขียนได้

ตารางที่ 4 เปรียบเทียบเนื้อหาระหว่างคำภีร์โบราณฉบับหลวงและฉบับตรวจชำระ มีดังต่อไปนี้

ฉบับ	บรรทัดแรกของผูกที่ 1	บรรทัดสุดท้ายของผูกที่ 3
ฉบับรดน้ำแดง	ลงการหม่อมชอลปฏิจฉนน กตวา อุเปนดิฯ ราชา ตมนิสีทาเปตวาว สตรตรนมาย นิสเสณียา อารุยห อากาศคมนนินนจิตโต โหติฯ ตสส สห จิตตูปปาเทเนว	สตรตชฌานงคานีติ วิตกกวิจารปีติ สุขเอกคคตาโสมนสสุเปกขฯฯ ยโต ภโต จาติ กุสลโต จ อกุสลโต จ ปาทสมตตงคานีติ สมมาทิฏฐิ อาทโย
ฉบับรดน้ำดำเอก	ลงการหม่อมชอลปฏิจฉนน กตวา อุเปนดิฯ ราชา ตมนิสีทาเปตวาว สตรตรนมาย นิสเสณียา อารุยห อากาศคมนนินนจิตโต โหติฯ ตสส สห จิตตูปปาเท	เทเสตวา ปาณินอ สมโพจย ภวพณณา โพธิวิโส นิฏฐิตา
ฉบับทองน้อย	ยสส มุเล นิสินโน ว สพพาริวิชัย อกา ปตโต ส	อลสส ปริชณา อธิปฺปายํ ญตวา ตํ หตถิรตนํ โสวณณทชโสวณณ
ฉบับตรวจชำระ	ยสส มุเล นิสินโน ว สพพาริวิชัย อกา ปตโต สพพณญตํ สตถา วนเท ตํ โพธิปาทป	กปฺปปรุกขสมานสส สตรตานํ วสโต ภเว ปญญาภควตี มยหํ วุทธี คจจตุ สพพทาฯ

จากการเปรียบเทียบเนื้อหาในระหว่างต้นฉบับตัวเขียนและฉบับตรวจชำระ จะเห็นได้ว่า ฉบับรดน้ำแดงและฉบับรดน้ำดำเอกมีเนื้อหาตรงกันในบรรทัดแรกของผูกที่ 1 แต่ว่าเนื้อหาในบรรทัดสุดท้ายของผูกที่ 3 กลับมีเนื้อหาไม่ตรงกัน เมื่อนำเนื้อหาของฉบับรดน้ำแดงและฉบับรดน้ำดำเอกมาเปรียบเทียบกับฉบับตรวจชำระพบว่า

เป็นเนื้อหาส่วนกลางเรื่องในฉบับตรวจชำระ ส่วนฉบับทองน้อยมีเนื้อหาไม่ตรงกันกับฉบับที่เหลือ เมื่อนำเนื้อหาของฉบับทองน้อยมาเปรียบเทียบกับฉบับตรวจชำระพบว่า เป็นเนื้อหาส่วนเริ่มต้นเรื่องในฉบับตรวจชำระ

สรุปได้ว่า ใบลานฉบับหลวงทั้ง 3 ฉบับกล่าวคือ ฉบับรดน้ำแดง ฉบับรดน้ำคำเอก และฉบับทองน้อย มีเนื้อหาบกพร่องและไม่สมบูรณ์ทุกฉบับ อีกทั้งต้นฉบับตัวเขียนที่เป็นฉบับราษฎร์ที่ระบุจำนวนเพียง 3 ผู้ก็มีเนื้อหาไม่สมบูรณ์เช่นกัน ซึ่งเป็นที่น่าเสียดายว่า ต้นฉบับตัวเขียนเรื่องนี้ในประเทศไทยอาจไม่มีฉบับใดที่มีความสมบูรณ์หลงเหลืออยู่เลย

บทสรุป

ผลการสำรวจต้นฉบับตัวเขียนเรื่องโพธิวิงสะในกลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึกสำนักหอสมุดแห่งชาติ พบต้นฉบับตัวเขียนทั้งหมด 9 ฉบับ โดยจัดเก็บรักษาไว้ที่หอพระมณฑิยธรรม ในพระบรมมหาราชวัง จำนวน 3 ฉบับ และกลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก จำนวน 6 ฉบับ

จากการตรวจสอบต้นฉบับตัวเขียน ผู้เขียนได้จำแนกประเด็นศึกษาไว้ 4 ประเด็น มีดังนี้ 1) **ต้นฉบับตัวเขียนที่เป็นฉบับหลวงและฉบับราษฎร์** ใบลานฉบับหลวงเป็นฉบับที่ทรงสร้างโดยพระมหากษัตริย์ มีรูปลักษณ์สวยงามประณีต และเป็นเอกลักษณ์เฉพาะในแต่ละรัชกาล ส่วนฉบับราษฎร์มีรูปลักษณ์ธรรมดาพบเห็นได้ทั่วไป มีรูปลักษณ์สวยงามประณีต 2) **ต้นฉบับตัวเขียนจารชื่อเรื่องแตกต่างจากต้นฉบับตัวเขียนของลังกา** ข้อนี้เห็นได้ชัดจากตัวอักษรเส้นขุบทที่จารลงบนหน้าปกลานซึ่งระบุชื่อเรื่องแตกต่างไปจากต้นฉบับตัวเขียนของลังกาว่า “โพธิวิงสะ” 3) **ต้นฉบับตัวเขียนพบสูงสุดเพียง 3 ผู้** ผู้เขียนพบต้นฉบับตัวเขียนในสำนักหอสมุดแห่งชาติเพียง 3 ผู้เท่านั้น หากแต่ว่าต้นฉบับตัวเขียนที่มีเนื้อหาสมบูรณ์ต้องมีความยาวผู้มากกว่า 3 ผู้ขึ้นไป และ 4) **ต้นฉบับตัวเขียนมีเนื้อหาไม่สมบูรณ์เมื่อเปรียบเทียบกับฉบับตรวจชำระของสมาคมบาลีปกรณ์** ข้อนี้เห็นได้ชัดเจนจากการเปรียบเทียบเนื้อหาดังกล่าวซึ่งทำให้ทราบชัดว่าไม่มีต้นฉบับตัวเขียนฉบับใดในหอสมุดแห่งชาติที่มีเนื้อหาสมบูรณ์

รายการอ้างอิง

- กรมศิลปากร. (2506). **ศาสนวงศ์หรือประวัติศาสนา**. พระนคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โสม ฉนโน) ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส 23 มีนาคม พ.ศ. 2506).
- กรมศิลปากร. (2546). **คัมภีร์ใบลานฉบับหลวงในสมัยรัตนโกสินทร์**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- กรมศิลปากร. (2555). **ไตรภูมิภคา พระราชนิพนธ์ ญาณไทย ฉบับถ่ายถอดตามตัวอักษรขอมไทยของพระมหาช่วย วัดปากน้ำจรรย์ เมื่อพุทธศักราช 2321 (สมัยธนบุรี)**. กรุงเทพฯ: เอ็ดดิสันเพรสโปรดักส์.
- กรรมการหอพระสมุดฯ. (2459). **บาญชีเรื่องหนังสือในหอพระสมุดวชิรญาณ ภาคที่ 1 แพนกบาฬี พ.ศ. 2459**. พระนคร: โรงพิมพ์ไทย.
- กรรมการหอพระสมุดฯ. (2464). **บาญชีคัมภีร์ภาษาบาลีแลภาษาสันสกฤตอันมีฉบับในหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร เมื่อปีวอก พ.ศ. 2463**. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.
- พระนันท์ปัญญาจารย์. (2546). **จุฬคันถวงศ์ ประวัตีย่อคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา**. สิริ เพ็ชรไชย, ผู้แปล. กรุงเทพฯ: ธนาเพลส แอนด์ กราฟฟิค.
- พลีชีพฐ์ วรรณทอง. (2565). “การศึกษาวิเคราะห์วรรณกรรมบาลีเรื่อง ‘มหาโพธิวิสัย’.”วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- โพธิวิสัย. (ม.ป.ป.). หนังสือใบลาน 3 ผูก อักษรขอม ภาษาบาลีเส้นจาร ฉบับล่องชาด เลขที่ 11491/ค/1 ต.132 ข.1/4 7496/ข/. กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก สำนักหอสมุดแห่งชาติ.
- โพธิวิสัย. (ม.ป.ป.). หนังสือใบลาน 3 ผูก. อักษรขอม. ภาษาบาลี. เส้นจาร. ฉบับรดน้ำแดง ร.2. เลขที่ 2338/ข/1-3 ต.10 ข.4/2. กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก สำนักหอสมุดแห่งชาติ.
- โพธิวิสัย. (ม.ป.ป.). หนังสือใบลาน 3 ผูก. อักษรขอม. ภาษาบาลี. เส้นจาร. ฉบับรดน้ำดำเอก ร.3. เลขที่ 2596/ข/1-3: 1ก-3ก ต.11 ข.4/1. กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก สำนักหอสมุดแห่งชาติ.
- โพธิวิสัย. (ม.ป.ป.). หนังสือใบลาน 3 ผูก. อักษรขอม. ภาษาบาลี. เส้นจาร. ฉบับทองน้อย ร.3. เลขที่ 10927/ค/1-3 ต.98 ข.1/2. กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก สำนักหอสมุดแห่งชาติ.

- โพธิวิสุ. (ม.ป.ป.). หนังสือใบลาน 3 ผูก. อักษรขอม. ภาษาบาลี. เส้นจาร. ฉบับล่องชาด. เลขที่ 7312/ข/ 1-3 ต.90 ข.3/3น. กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก สำนักหอสมุดแห่งชาติ.
- โพธิวิสุ. (ม.ป.ป.). หนังสือใบลาน 3 ผูก. อักษรขอม. ภาษาบาลี. เส้นจาร. ฉบับล่องชาด. เลขที่ 7496/ก/ 1-3 ต.90 ข.4/3ต 7496/ข/. กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก สำนักหอสมุดแห่งชาติ.
- ศานติ ภัคดีคำ. (2560). **ตำราไตรปิฎก**. กรุงเทพฯ: Fragile Palm Leaves Foundation.
- ศานติ ภัคดีคำ. (2564). **บัญชีคัมภีร์พระไตรปิฎกในจิตรกรรมฝาผนังพระอุโบสถวัดทองนพคุณ**. กรุงเทพฯ: Fragile Palm Leaves Foundation.
- สกลีลิ่ง ปีเตอร์ และ ศานติ ภัคดีคำ. (2545). **สยามบาลีวรรณกรรม**. กรุงเทพฯ: Fragile Palm Leaves Foundation.
- สวาท เหล่าอุด. (2549). **ชื่อเรื่องและชื่อแบบฉบับหนังสือตัวเขียนทางพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพฯ: สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร.
- สำนักหอสมุดแห่งชาติ. (2552). **คู่มือสำรวจ จัดหา รวบรวมทรัพยากรสารสนเทศ เอกสารโบราณประเภทคัมภีร์ใบลานและหนังสือสมุดไทย**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คณะรัฐมนตรีและราชกิจจานุเบกษา.
- Arizona State University Liberties. (n.d.). **Dharmapradipika or Mahabodhivamsa Pari (Commentary for Mahabodhivamsa (History of the Bodhi Tree)**. Accessed July 24, 2024, Available from <https://prism.lib.asu.edu/items/66760>.
- Bode, M. H. (1909). **The Pali Literature of Burma**. London: The Royal Asiatic Society.
- Matsumura, J. (2006). "The Sumedhakatha in the Mahabodhivamsa: An Introductory Study of the Pali Chronicle Literature in Medieval Sri Lanka." **Journal of Indian and Buddhist Studies (Indogaku Bukkyogaku Kenkyu)** 55,1: 342-336.
- in Strong, A. (1891). **The Mahā-bodhi-vaṃsa**. London: Pāli Text Society.
- Nyunt, Peter and Cicuzza, Claudio. (2015). **A Descriptive Catalogue of Burmese Manuscripts in the Fragile Palm Leaves Collection Volume 2**. Bangkok: Fragile Palm Leaves Foundation.
- Strong, A. (1891). **The Mahā-bodhi-vaṃsa**. London: Pāli Text Society.

Yohei, S. (2012). “A Japanese Translation of Chapter 12 ‘Legend of the King of Trees’ Arrival in Sri Lanka’ of the Mahābodhivaṃsa.” **Buddhist Studies** 40, 40: 265-289.